

Kelevéz Ágnes

AZ ÍRÁS FOLYAMATÁTÓL A LÉTREJÖTT SZÖVEGIG

*A Szabad-ötletek jegyzéke a genetikus textológia szemszögéből*¹

A *Szabad-ötletek jegyzéke* József Attila legvitatottabb írása. Orvosi dokumentum vagy irodalmi műalkotás, pszichoanalitikus körlelet vagy szürrealista szabadvers – idézhetjük a számtalanszor felsorolt ellentétpárokat. Meghatározásáról, ebből következően kiadásának jogi, erkölcsi és irodalomelméleti kérdéseiről a vélemények viharos módon oszlottak meg a költő halála óta eltelt ötven évben. József Jolán a költő temetése után bukkant a gondosan becsomagolt, elrejtett füzetre, melynek valószínűleg ő volt első olvasója: „gátias nélkül jegyezte fel minden érzésrezdülését, minden felbukkanó gondolatát. [...] Kísérteties olvasmány ez, a legdöbbenetesebb vallomás talán, amit ember valaha papírra vetett.”² Az első részleteket Németh Andor közölte³, s sokáig ez lett az alapja az újabb publikációknak, a kritikai kiadásban is csak a már napvilágot látott sorok jelentek meg. A teljes közlés körül folyó vita hatására a Petőfi Irodalmi Múzeum gyűjteményében lévő kéziratot egyre nagyobb szigorral őrizték. Volt idő, mikor külön pánceszekrénybe zárták, hogy még a kutatók se pillanthassanak belé. Az időközben készült múzeumi gépirat azonban önálló életet kezdett élni. Titkos olvasmányként kézről-kézre adták a másolatok másolatait, szaporodtak a hibás példányok, végül néhány külföldre is kikerült. Ezek alapján előbb franciául részleteket közöltek egy pszichoanalitikus folyóiratban⁴, majd Kanadában magyarul az egészet kiadták⁵. Magyarországon a teljes, megbízható szöveg Stoll Béla példás gondozásában 1990-ben jelent meg⁶. Ez a munka szolgált alapul a már 1988-ban publikált olasz fordításnak is⁷. Akik a *Szabad-ötletek* irodalmi jellegét hangsúlyozták, azok a szabadvershez⁸, közelebbről a szürrealista szabadvershez⁹ érezték legközelebb. Tverdota György szerint¹⁰, József Attila írásmódja „genetikusan valóban erőszak nélkül kapcsolatba hozható az »écriture automatique« elvével”, a részletes összevetés azonban még várat magára. Miben hasonlít és miben különbözik tehát e különleges kézirat írásmódja a szürrealisták által alkalmazott módszertől? Immár két évvel a hazai közlés után, a kiadás jogossága körüli vitától most már függetlenül, természetesen tűnt számomra *Szabad-ötletek* jegyzékét a genetikus textológiai módszerével elemezni. Ez a kutatási irány nem azzal a

¹ E tanulmány továbbfejlesztett változata egy eredetileg francia nyelvű előadásnak, mely a genetikus textológusok *Le manuscrit surréaliste* című konferenciáján hangzott el Saint-Denis-ben, 1992. március 27-én.

² JÓZSEF Jolán, *József Attila élete*. Cserépfalvi, 1940. 73.

³ NÉMETH Andor, *Kelj fel és járj!* Újság, 1938. február 20.

⁴ BRABANT, Eva, *Le coupable innocent. (Le poète Attila József et ses psychanalyses)*. Le Coq-Héron, 1982.

⁵ Arcanum, 1983. február 1.

⁶ JÓZSEF Attila, *Szabad-ötletek jegyzéke két ülésben*. A szöveget gondozta, a bevezetőt és a jegyzeteket készítette: STOLL Béla. Bp., 1990. 62. [Továbbiakban: Stoll]

⁷ JÓZSEF Attila, *La coscienza del poeta*. Roma, 1988. (Ford.: Töttössy Beatrix)

⁸ SÁRKÖZY Péter, *Kései sirató*. In *József Attila útjain*. Szerk.: SZABOLCSI Miklós és ERDŐDY Edit. Bp., 1980. 224., STOLL 61.

⁹ BORI Imre, *A szürrealizmus ideje*. Újvidék, 1970. 124.

¹⁰ TVERDOTA György, *Orvosi dokumentum vagy szürrealista szabadvers? Kézirat*. Ezúton szeretném megköszönni Tverdota Györgynek, hogy megjelenés előtt rendelkezésemre bocsájtotta írását.

hagyományos szemlélettel közeledik az írók műveihez, hogy a különböző kéziratokat, variánsokat egy feltételezett végső cél, a létrejött – többnyire nyomtatásban megjelent – végső szöveg szempontjából vizsgálja, hanem ezeket egy szüntelen alakulásban lévő folyamat részének tekinti, ahol az írott szöveg állandóan változó és fejlődő állapotok összességéként jelenik meg¹¹. A *critique génétique* magának az írás folyamatának dinamikáját szeretné újraalkotni, és ezzel mintegy létrehozni a szöveg harmadik dimenzióját. Ennek érdekében a művek keletkezésének összes lehetséges állomását vizsgálja, a jegyzetektől kezdve a naplón át a vázlatokig mindent. Tanulmányozza az írás képét, folyamatát, a javítások időbeli egymáshoz viszonyított elhelyezkedését¹². A *Szabad-ötletek jegyzékének* elemzése során felhasználva e módszer eredményeit, nemcsak magáról a kéziratról s annak írásmódjáról tudhatunk meg többet, hanem végül az írásmű egészére, annak státuszára is levonhatók következtetések. E munkának ma már nincs akadálya, hiszen a kézirat mindenki számára szabadon hozzáférhető.

József Attila életének egy válságos periódusában, 1936. május 22-én kezdi el írni a *Szabad-ötletek jegyzékét*. Betegsége ekkor már előrehaladott stádiumban van, hat éve jár pszichoanalízises kezelésre s e hosszú évek alatt nemcsak mint betegnek lesz kapcsolata a freudizmussal, hanem mint gondolkodónak és mint költőnek is. Elméleti írásai születnek e tárgykörben, versei mutatják a pszichoanalízis hatását. Sokat elemzett, szerencsétlen körülmény, akár orvosi műhibának is nevezhető, hogy második analitikusának egy fiatal nőt ajánlanak, Gyömrői Editet. József Attila traumatikus fiatalkorát, hányattatott életét ismerve, szinte törvényszerű, hogy a kezeléshez szükséges érzelmi kötődést messze túllépve beleszeret. Pszichológiai szaknyelven: „a költő és analitikusa közötti kapcsolat indulatátítteles pszichózissá alakul.”¹³ Betegségével küzdve azzal a nehéz helyzettel is szembe kell néznie, hogy csupán egyoldalúan őszinte emberi viszonyt építhet ki azzal a nővel, akibe szerelmes lett. Az analízis szituációját szélsőséges indulatokkal fogadja, közismert tény, hogy egyszer még kést is ragad, úgy támad Gyömrői Editre. Megalázónak tartja, hogy fizetnie kell azért, hogy a nő meghallgassa őt. A terápia során életének legtitikosabb zugaiba enged bepillantást, és cserébe csak szakmai, gyógyítói jóindulatot kaphat. E pusztító szerelem, önkínzó analízis egy kétségbeesett pillanatában keletkezik a *Szabad-ötletek jegyzéke*.

A füzet címe sokat elárul a költő szándékáról, módszeréről és helyzetéről. József Attila egy pszichoanalitikai szituációt imitál, ahol nem egy másik személy, az analitikus a partnere, hanem önmaga. Nem a klasszikus helyszínen, az orvosi fogadószobában, hanem megszokott munkahelyein, kávéházban majd otthon, nem az analitikus diványon, fekve, hanem asztal mellett, ülve, nem hangosan, szóban, hanem tollal a kezében, írásban idézi fel „szabad ötleteit”. Erre a fizikai helyzetre is utalhat a befejezés után adott cím utolsó része: „két ülésben”, mely egyrészt két nagy egységre bontja a megírás idejét, másrészt azonosnak jelöli annak körülményeit. Meghökkenően hivatalosan cseng a „jegyzék” szó: a pontos rögzítés igényét jelzi, azt hogy József Attila az összefüggések keresése és a megformáltság szándéka nélkül, a dolgok pillanatnyi állása szerint, mintegy objektív listába akarja szedni minden „szabad ötletét”, úgy ahogy azok hirtelen feltámadnak benne. Az általánosabban elfogadott „asszociáció”-hoz képest az „ötlet” szó is inkább a felbukkanó gondolatfoszlányok gyorsaságát emeli ki. Szabadon, a tudat minden korlátozása nélkül felöltő szavakat, gondolatokat azonnal lejegyezni – ez az automatikus írásmód lényege is. Nem bizonyítható, hogy füzetében tudatosan alkalmazza-e a szürrealisták által hirdetett

¹¹ L. *Avant-texte, texte, après-texte*. Publié par Louis HAY et Péter NAGY. Éd. du CNRS — Akadémiai Kiad. Bp., 1982.; *A szövegkiadás új elmélete és gyakorlata*. Helikon, 1989/3–4.

¹² E módszert alkalmazzák például a következő szövegelemző tanulmánykötetekben: *Le manuscrit inachevé. Écriture, Création, Communication*. Publié par Louis HAY. Éd. du CNRS, Paris, 1986.; *Écriture et génétique textuelle. Valéry à l'œuvre*. Publié par Jean LEVAILLANT. Presse Universitaire de Lille, 1982., valamint a *Manuscrits Moderns* sorozat kötetei, Sous la direction de Béatrice DIDIER et Jacques NEEFS, Presse Universitaires de Vincennes.

¹³ BÓKAY Antal — JÁDI Ferenc — STARK András, „Kötetek lettem én bolond...” Bp., 1982. 146.

módszert, hiszen szándékára vonatkozóan a kézirat szövegén kívül más információval nem rendelkezünk, de e lapokat elemezve levonható a következtetés: lényegében az écriture automatique gyakorlatát követi. A költőként megismert módszert, mint a freudizmust jól ismerő gondolkodó, és mint az analízis szabad asszociációiban gyakorlatot szerzett beteg rendkívüli művészi adottságokkal egyéni módon alkalmazza.

A formai cél, amit kitűz maga elé: teleírni a vastok füzetet. Ez a motívum többször visszatér, s ha a többi szövegtől függetlenül olvassuk az írás folyamatára vonatkozó részeket, egy összefüggő, vívódásokkal teli, önállóként tárul elének a *Szabad-ötletek jegyzékének*. József Attila az első oldalakon szinte fogadalmat tesz, hogy teljesíti az önmaga elé állított feladatot: „teleírom a könyvet”(10.), később szorongás fogja el „sose lesz tele a füzet / dobd a sutba égesd el” (20.), „olyan ez mint a munka / pensum / sose lesz vége”(21.), néha kétségek gyötrik írás közben: „nem írom tovább / nem bírom tovább” (33.), majd nekigyürkőzik: „azért is teleírom aztán vége” (40.), míg nem egy ponton kiábrándultan elhatározza: „abbahagytam, nem folytatom, nem hiszek én semmiben” (47.). Egy kis idő múlva, a túloldalon úgy dönt, hogy „most folytatom” (48.), később bátorítja magát „meg kellene számolni, hány oldal van ebben a füzetben” (120.), a füzet vége felé pedig megkönnyebbüléssel nyugtázza: „látod, elfáradsz, ez jó jel, tudsz majd aludni” (159.), egy oldallal később már egyenesen bibliai pátozzsal írja: „kelj föl / kelj föl és járj / tele a füzet”.

Módszere nyilvánvaló: azonnal rögzíteni lehetőleg mindent, ami az eszébe jut. József Attila fölszabadítva tudatalattiját elindítja a szabad asszociációk sorát és a lehető leggyorsabb írással követni akarja gondolatait. Mint erre a szöveg gondozója, Stoll Béla is felhívta a figyelmet, tematikailag több sík különíthető el.¹⁴ Az ő szempontjait is felhasználva a következő nagyobb csoportokat különböztetném meg:

1. a megírás közvetlen körülményeire vonatkozó lejegyzések: pl.: „viszket a nyakam” (10.), „,rágyujtottam”(14.), „vizelem” (97.).
2. játékosan felhasznált idézetek (szólások, közmondások, népdalok, irodalmi idézetek).
3. életrajzi emlékek: főleg gyerekkori megaláztatásaira és szexuális kapcsolataira, kudarcaira vonatkozó emlékek.
4. erotikus, homoerotikus fantáziálások, ide sorolnám anyjával kapcsolatos obszcén gondolatait is.
5. az analízissel és Gyömrői Edittel kapcsolatos eszmefuttatások, emlékek és fantáziálások.

A füzet első felében az asszociációk alapja főleg akusztikai: egymással rímelő szavakat, értelmi összefüggés nélkül ír le egymás után. Trágárságot kever hétköznapi fordulatokkal, a legváltozatosabb idézetekkel és idegen kifejezésekkel. A füzet közepe felé szaporodnak a többsoros, hosszabb szövegrészek, melyek logikai összefüggés nélkül, szélsőképpen felidézett, kínzó emléktöredékek. Az utolsó harmadban főleg az analízisre és Gyömrői Editre vonatkozó, szintén hosszabb gondolat sorok találhatók.

A füzet textológiai leírását Stoll Béla végezte el megnyugtatóan.¹⁵ Ő hívta fel a figyelmet arra, hogy ellentétben a korábbi datálásokkal, melyek 1936. május 17-ét jelölték meg a kezdés időpontjával, az első három fólión található szöveg későbbi. József Attila e lapokat üresen hagyva a 4. fólió rektóján kezdi el írni füzetét, pontosan megadva az írás kezdetének időpontját: „1936. máj. 22. Péntek, 12 előtt 8 perccel, Gyömrői és komplett reggeli után”. Utóbb, ettől az oldaltól kezdve maga számozza be az oldalakat. Több részletből és a visszaemlékezők szavaiból kiderül, hogy a helyszín kedvenc törzshelye, a Japán kávéház volt. A füzet pontos bejegyzései szerint a kávéházban háromszor szakítja meg hosszabb időre az írást, a 47., 69. és 97. oldalakon, akkor amikor egy-egy barátja megy oda asztalához: „Jött a Szász Zoltán”, „Itt a Laci”, „Itt volt a Nagy Lajos, elment”. Azt is jelzi, ha valami miatt le kell tennie a tollat, és a „jegyzék” készítését pár pillanatra abba kell hagynia. Úgy érzi, rögzítenie kell, ha gondolatainak folyamatos és hűségessé

¹⁴ STOLL, 52–57.

¹⁵ STOLL, 52.

tolmácsolása csorbát szenved, hiszen amíg megvakarja a nyakát, vagy vizelni megy, az agya dolgozik tovább, s gondolatai lejegyzés nélkül maradnak. Ezért írja: „rágyujítottam, ami kimaradt kimaradt”. A 108. oldalon figyelmezteti saját magát, hogy múlik az idő, abba kellene hagynia az írást: „már a szerkesztőségben kellene lennem”. A 111. oldal alján pedig ezzel zárja a szöveg első részét: „indulok”. A 112. oldalon, két nappal később „vasárnap délután 1/2 6-kor, otthon – itthon”, a lakásán folytatja a jegyzetelést, amit a füzet leghátsó, 170. oldalán, az utolsó négyzetcentimétereket is kihasználva, legalul, este 8 óra 20 perckor fejez be. Tehát majdnem három órán keresztül ír megszakítás nélkül. „Vasárnap este 3/4 9 kor” a füzet elejére lapoz, az eltelt huszonöt perc alatt talán újraolvassa az addig írottakat, és beírja a címet: *Szabad-ötletek jegyzéke két ülésben*, valamint megírja a *Foglalat* című részt. Tehát ha a kézirat keletkezését az idő szempontjából vizsgáljuk, akkor két nagy és ezen belül három illetve két kisebb részt különíthetünk el. Az időrendet tekintve a füzet elején van a vége.

Óhatatlanul fölvetődik a kérdés: miért hagyott üresen oldalakat József Attila az írás kezdetekor? Azért, hogy egy lehetséges illetéktelen olvasó szeme előtt üresnek tűnjék a füzet? Vagy azért, hogy az írás befejezésekor még legyen lehetősége a füzet elejére írni néhány oldalt? Esetleg azért, mert vállalkozása elején még nem tudta, hogy mi is fog kikerekedni belőle? Stoll Béla a datálás tisztázása kapcsán műfaji meghatározását is adja a *Foglalat*-nak: „[...] általános, több évszázados szokás, hogy címet, előszót, a mű elkészülte után írnak a szerzők.”¹⁶ Tehát egyértelműen előszóra és műre osztja fel a kéziratot. Tverdota György is így fogalmaz: „Írásműve előtt üresen hagyott néhány lapot, s ezekre egy „foglalatot”, tulajdonképpen előszót írt”¹⁷. Az üresen hagyott oldalak problémája azonban messzebbre vezet. Az igazi kérdés az, milyen szándékkal írja le szabad ötleteit a költő, és csak ennek fényében kísérelhető meg a *Foglalat* meghatározása. A szöveg alapján megállapítható: a költő analitikus céllal rögzíti szabad asszociációit. De kinek írja a szöveget? Kézen fekvő magyarázat lenne: a „jegyzék” Gyömrői Editnek készül. Hosszú időn keresztül a szakirodalom úgy tartotta számon, hogy a kézirat az analitikusnő felkérésére jött létre. Ezt ő maga cáfolta egy 1971-ben készült interjúban: „Nemcsak hogy nem én írtam, de nem is tudtam róla, soha nem is láttam. Én nem tudom, hogy más pszichoterapisták csinálják-e, én soha nem csinálom. Ha én dolgozom egy beteggel, akkor nem azt akarom tudni, amit ő tud és tudva gondol, hanem amit nem akar tudni. És akkor én arra figyelek, hogy mi jön keresztül a sorok között. Tehát nem bátorítom arra, hogy megkomponálja gondolatait. Írni pedig nem lehet úgy, hogy az ember nem fogalmaz.”¹⁸ A füzet szövege is ezt a variációt támogatja: József Attila sem úgy említi Gyömrőit, mint akinek konkrét kérésére írná telt füzetét, bár mindvégig játszik a lehetőséggel, hogy kéziratát megmutatja neki. „10 pengőt adok a füzet elolvasásáért akkor, ha olyasmit is látna benne [t.i. Gyömrői — K. Á.], amit én nem veszek észre.”(49.) Írás közben fölmerül benne a gondolat, hogy más pszichológus ismerősét ismerteti meg „szabad ötleteivel”, de ezt a lehetőséget rögtön el is veti: „ezt a könyvet Eislernek fogom megmutatni / Eisler azt fogja hinni, hogy éppen az ő segítségére szorulok / lám, most már nem mutathatom meg neki.”(124–125.)

Az írás folyamata során állandóan alakul a füzet elképzelt sorsa, de az mindvégig világos József Attila számára, hogy a *Szabad-ötletek jegyzéke* nem pusztán azért íródik, hogy egy analitikusnak megmutassa elemzés céljából, hanem tágabb, önkifejezési szándékkal készül. „Most folytatom, mert talán mégis csak lehet belőlem valami — mégis csak megérthetek valamit.” (48.) Másutt konkrétan felteszi, sőt meg is válaszolja a kérdést: „kinek is írom én ezt / magamnak”.(82.) Nem más ez, mint egy kísérlet. Önanalízist akar végezni, meg szeretné érteni saját magát, s ezáltal, a beteg szerepén fölülemelkedve, egyenlő

¹⁶ STOLL, 52.

¹⁷ TVERDOTA György, *Orvosi dokumentum vagy szürrealista szabadvers?*

¹⁸ VEZÉR Erzsébet, *Ismeretlen József Attila-kéziratok*. It 1971. 622.

partnerévé szeretne válni Gyömrői Editnek.¹⁹ A freudi analízis pacienseként, valamint Freud alapos olvasójaként és konstruktív továbbgondolójaként egyszerre szeretne alanya és tárgya lenni egy pszichoanalízisnek. Épp ezért kétféleképpen viszonyul az írás tényéhez, egyszer rögzíti és egyszer elemezve újraolvassa szabad asszociációit. Ezért olyan fontos, hogy mindent leírjon, ami az eszébe jut, hogy semmi ne maradjon ki, hogy utólag az ötletek láncolatának egészét láthassa. Az újraolvasás aktusát, mint a lejegyzéstől független cselekvést, mindig feltüntetni fűzetében, s ezt az időpontot akkurátus megnevezésével teszi még jelentőségteljesebbé: „2 óra 21 perc. / Szász elment. / Elolvastam, amit irtam, itt-ott, a dúrvaságok láttán szorongás fogott el; elszomorodtam” (48.), „vasárnap d. u. 1/2 6-kor / otthon – itthon / most elolvastam az egész fűzetet s az analízisre nézve ez a véleményem”. (112.) A fűzet befejezése után valószínűleg megegyeszer végigfut a szövegen, és érzelmileg újra áthatva annak tartalmától, a kézirat elejére lapoz, s bevezetőként leírja a három oldalas *Foglalatot* (az időpontot megintcsak pontosan megjelöli). Az első mondatban központi problémaként a szeretet hiányát jelöli meg, majd a gyerekkori traumák jellegét és azok személyiségformáló hatását összegzi, végül a Gyömrői-szerелеm kínzó szituációját akarja objektíven megfogalmazni. A szöveget egyes szám harmadik személyben írja, saját magát mint egy idegen személyt elemzi, tárgyyszerűsége törekszik, habár a leírtak katartikus hatásától nem tud függetlenedni: lényegében itt már az analízáló József Attila beszél a beteg József Attiláról.

A *Foglalatot* tehát akár az önanalízis végső konklúziójának is tekinthetjük: hiszen, ha egyszerű „előszót” szeretett volna írni, ő aki olyan pontosan bánt a szavakkal, miért nem ezt a címet adta bevezető szövegének. Nem is az „összefoglalás” szó áll a fűzet első három oldalának élén, hanem a ritkábban használt „foglatat” kifejezés, ami azt is jelentheti, hogy nem szabályos összegzéssel, hanem a leírtak más dimenziójú megközelítésével, egy meghatározott jellegű elemzéssel van dolgunk. A *Foglalat* első betűjének sokat vitatott átjavítása e szempontból is értelmezhető. „Ez a szerencsétlen, aki ezeket írta...” kezdi szövegét a költő, majd a mutatónévmást megváltoztatja, így: „Az a szerencsétlen...” Az átírás nem feltétlenül arra bizonyíték, hogy a pároldalas szöveg „a szerző bemutatása az olvasónak”²⁰, hanem megerősítheti azt az elképzelést is, hogy József Attila a *Foglalatot* egy elképzelt terapeuta-szerep szempontjából akarja objektívebb hangzásúvá tenni. Tehát amikor József Attila leült a kávéházi asztalhoz és elkezdte fűzetét úgy, hogy az első három lapot üresen hagyta, valószínűleg azzal a szándékkal tette, hogy utólag odaírhasa az önmagán elvégzendő analízis eredményét. Véleményem szerint a megírás célja nem egyszerűen autoterápia²¹, aminek legfontosabb mozzanata, hogy a szabad asszociációk módszerével megkíséreljen könnyíteni állapotán²², nem is csak a múlttal való lélektani leszámolás kényszerétől hajtva akarja rögzíteni élete történéseit²³, tárgyasítani és tárgylagosítani indulatait²⁴. Itt nemcsak autoterápiáról van szó, hogy a költő „maga veszi kézbe saját kezelését”²⁵, bár nyilván arról is, hanem sokkal inkább egy tágabb érvényű gesztusról, arról, hogy József Attila az írás segítségével a beteg-orvos szereposztás, az analitikus szituáció fölébe szeretne kerekedni.²⁶ Az már egy másik kérdés, hogy a „szabadjára en-

¹⁹ Erre Oroosi dokumentum vagy szürrealista szabadvers című tanulmányában TVERDOTA György hívta fel a figyelmet.

²⁰ STOLL, 60.

²¹ Vö. a Stoll Béla által összegyűjtött emlékezések és elemzések meghatározásait. STOLL, 59.

²² GYERTYÁN Ervin, „Tisztán meglátni csúcsainakat...”, Bp., 1985. 241.

²³ BÓKAY Antal – JÁDI Ferenc – STARK András, „Köztetek lettem én bolond...”. 97.

²⁴ NÉMETH Andor, *A szélén behajtvva*. Bp., 1973. 501–502.

²⁵ LENGYEL András, A „Szabad-ötletek jegyzéké”-ről. Kísérlet József Attila versének értelmezésére. Jelenkor, 1991/6. 550.

²⁶ NÉMETH Andor más vonatkozásban ír József Attila ilyen irányú törekvéséről: „Az analízisről nem tud lemondani, de elhatározza, hogy becsapja orvosát. Hazudni fog neki, hogy megvethesse hiszékenységét, és fölébe kerüljön.” NÉMETH Andor, *Kelj fel és járj! József Attila gyötrelmes küzdelme kényszerképzetével*. Újság, 1938. február 20.

gedett asszociációk”²⁷ sora, mint a palackból kiszabadított szellem, hogyan kezd a neki szánt szerep fölé nőni, hogyan jön létre egy olyan nehéz fajsúlyú, többretegű szöveg, amellyel végül talán már a költő sem tud mit kezdeni. E dolgozat csupán a feltételezett szándéokra és az alkalmazott módszerre igyekszik fényt deríteni.

A *Szabad-ötletek* értelmezéséhez hozzásegíthet a *Pszichoanalízis* című rövid jelenet elemzése, melynek gépirata a Petőfi Irodalmi Múzeumban található²⁸ és szintén ebből az időszakból származik. József Attila írásának műfaját előbb így határozta meg: „Tragédia komédiában”, majd az első szót és a ragot áthúzva „komédia”-nak nyilvánította darabját. Szabályosan, a szereplők felsorolásával kezdődik a gépirat, bár formabontó módon az analitikusnőt két alakban mutatja be.

Szereplők: J. A.

Gyömrői, a hülye
Gyömrői, az értelmes

Színhely egy orvosi rendelő, az időpont egy pszichoanalitikus óra. Az értelmes Gyömrői kegyetlen és céltudatos, csak a pénz érdekli, valójában nem is figyel betegére, a hülye Gyömrői ugyan jóindulatú, igyekszik megérteni a költőt és szeretne segíteni rajta, ehhez viszont nem elég okos. Maga a beteg (J. A.), bár kiszolgáltatott és szerencsétlen, de mindkettőjüknél intelligensebb, bölcsebb, átlát szerepeiken, sőt szinte már egyikőjükre sincs szüksége: „J. A.: /engedi előrajzani mindazt, amit két éven át mondott a hülyének azzal, hogy az segítsen rajta. Most ugyanazokat mondja el, de csak a maga számára, nem azért hogy segítséskék./” Ebben a darabban nem a paciense a főszerep, hanem a terapeutáé, itt nem a szabad asszociációk sora hangzik el, hanem főleg az analitikus értelmezések bonyolult, indázó mondatai zsúfolódnak egymásra. A jelenetet megíró József Attila magabiztos jártassággal használja a tudományág szaknyelvét. Az értelmes Gyömrői szerepében pszichoanalitikus elemzését adja saját magának, természetesen a darabbeli helyzetnek megfelelően torzított formában. Ha az írást nem pszichológiai, hanem művészeti szempontból vizsgáljuk, meg kell állapítanunk, hogy közepes színvonalú mű, túlságosan rátelepszik a szellemi fölény demonstrálásának szándéka. József Attila nyilvánvaló törekvése, hogy azt a nőt, akibe a viszonzás reménye nélkül lett szerelmes, a szellem fegyverével vérig akarja sérteni. Ezt a kis darabot ugyanis valószínűleg eleve neki szánja, hiszen a gépirat Gyömrői Edit tulajdonából került közgyűjteménybe.²⁹ A szerző vélhetőleg azt szeretné bizonyítani, hogy (függetlenül vitathatatlan költői talentumától) az analízis szakmai kérdéseiben egyenlő, sőt talán még felkészültebb is analitikusánál.

A *Pszichoanalízis* a *Szabad-ötletek* párjának tekinthető, bár a két szöveg műfajilag teljesen különbözik egymástól. Azt is mondhatnám: variációk egy témára. Közös vonásukat abban látom, hogy József Attila mindkettőben az írás segítségével próbál a számára nyomasztó és elviselhetetlenül megalázónak érzett pszichoanalitikai-szerelmi szituáción túl lépni. A (tragi)komédiában hagyományosabb módon, bizonyos műfaji szabályokat követve jeleníti meg a pszichoanalitikus helyzetet. A *Szabad-ötletek*-ben – értelmezésem szerint – szinte a lehetetlenre igyekszik vállalkozni, nem ábrázolni akarja az analízis folyamatát, hanem az írás segítségével megvalósítani szeretné azt. Ugyanúgy „engedi előrajzani, mindazt, amit két éven át mondott”, mint azt a színpadi alteregójáról írta, és ugyanúgy „csak a maga számára” mondja el illetve írja le „szabad ötleteit”, mint ott. Visszatérve kiindulópontunkhoz: az önmagán elvégzendő analízis végrehajtására kínáló legalkalmasabb módszer: az *écriture automatique*.

Nem idegen a freudizmustól ez az írásmód. Ha egy pillantást vetünk a francia szürrealizmus történetére, látható, hogy a mozgalomra kezdetektől nagy hatással volt az új tudományág. A két irányzat sokban hasonlít, de lényeges pontokon különbözik egymás-

²⁷ LENGYEL András, i.h.

²⁸ PIM V 3717.

²⁹ GYÖMRŐI Edit tulajdonából 1971-ben került a Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattárába.

tól. Egyszerre jellemzi őket a kölcsönös közeledés vágya és az állandó, kétirányú elhatárolódás igénye. A szürrealizmus, hasonlóan a pszichoanalízishez, a szabad asszociációkat használja fel a tudatalatti tartalmak felszabadítására. Újdonsága, hogy radikálisan megszünteti a normális-abnormális, beteg-egészséges állapot közti különbséget. Sarane Alexandriant írja monográfiájában, melyben a szürrealizmus és az álom kapcsolatát vizsgálja: „Az első perctől kezdve, hogy a szürrealizmus létrejött, elég erőszakosan megkérdőjelezett minden olyan tudományágat, mely különbséget tett az elme egészséges és beteg állapota között.”³⁰ A szürrealisták felforgattak mindent, kijelentették, hogy „az elmebeteg egyszemélyben hős, áldozat, egy másfajta gondolkodásmód képviselője, ugyanúgy, ahogy egy primitív nép tagja vagy egy gyermek is az.”³¹ A francia szakirodalom sokat elemzett része Breton és Freud ellentmondásos viszonya, személyes találkozásuk története. Később is a szürrealisták hol szidalmazták, hol dicsőítették a freudizmust. Néhányan közülük tisztelüket fejezték ki a fiatal tudomány iránt, sőt analizáltatták magukat (Crelvel, Artaud), mások viták során elhatárolódtak tőle.

Vitathatatlan, hogy a szürrealizmus történetében az automatikus írásmód központi szerepet játszik, nem véletlen, hogy Breton e módszer leírásának segítségével határozza meg a szürrealizmus fogalmát híres kiáltványában: „Tiszta pszichikai automatizmus, melyen keresztül lehetőségünk nyílik akár szóban, akár írásban, akár más módon a gondolat való tevékenységének kifejezésére; a gondolat diktátuma mindennemű észbeli ellenőrzés nélkül, túl minden esztétikai vagy erkölcsi előítéleten.”³² József Attila írásmódja a leglényegesebb pontokon azonos a szürrealistákéval, de e módszer freudista alapon való alkalmazása miatt néhány vonatkozásban el is tér tőle. Azonos abban, hogy szándéka szerint közvetlenül a tudatalatti tartalmakra kapcsolódik rá, ennek működését igyekszik a lehető leghűségesebben, a maga speciális eszközeivel közvetíteni. A szürrealisták azonban általában nem közvetlenül beszélnek a tudatalatti tartalmáról, nem elemzik azt. Magát a belső asszociációk fluktuáló folyamatát akarják az écriture automatique módszerével kifejezni. „Gyorsan írjatok, mindenféle előre kitűzött tárgy nélkül, olyan gyorsan, hogy ne állhassatok meg közben, még kevésbé olvassátok el, hogy mit írtatok addig.” – így utasítja híveit a szürrealizmus apostola, Breton.³³ József Attila természetesen nem e recept szerint ír, ő nemcsak rögzíti a szabad asszociációk sorát, hanem időnként megszakítja az írás folyamatát, újraolvassa a lejegyzeteket, figyel azok jelentésére, működésére is, sőt néha az elemzés eredményét is leírja. Az écriture automatique létrejöttének kedvez a félálom, a hallucináció, Desnos vagy Breton ennek segítségével szabadítja fel a tudatalattiját. József Attilánál hiányzik a mágikus vagy hipnotikus elem, mindvégig teljes ébrenlétben, világos tudattal tart kapcsolatot a külvilággal. Ő a pszichoanalízis során elsajátított szabad asszociációs technikát alkalmazza tudatalattijának felszabadítására. E cél eléréséhez ő is a minél gyorsabb írást választja, mely fizikai hűséggel, automatikusan igyekszik követni ötletei, gondolatai szárnyalását. Ő is, mint a szürrealisták, túllép az esztétikai és morális előítéleteken, a „normális” elvárások és konvenciók szféráján, szabadon használja a trágár, obszcén kifejezéseket, de a módszert, ellentétben a szürrealistákkal, nem pusztán az önkifejezés, hanem a gyógyítás eszközeként is használja. Az eredmény egy felkavaró és megrázó, rendkívüli mélységekbe hatoló dokumentum, mely ha nem is hallucinációs, de egy végletekig sebzett, megkínzott, kimerült és labilis lelkiállapotban született.

Ha most már a 88 főlíós, ceruzairású füzetet az íráskép szempontjából vizsgáljuk, először rendezettségét kell kiemelni. Látható, hogy az egész szöveg nagy gyorsasággal lett lejegyezve, de az írás nem elkapkodott, hevenyészett, hanem rendkívül koncentrált és lendületes. Mint már említettem, József Attila formai célja a füzet teleírása. Ezt a feladatot, amit saját maga tűzött ki magának, nehéz fizikai munkához hasonlítja: a 21-22.

³⁰ Sarane ALEXANDRIENT, *Le surréalisme et le rêve*. Gallimard, 1974. 60.

³¹ Uo. 61.

³² André BRETON, *A szürrealizmus első kiáltványa*. (Ford.: Szabó György) In M. de MICHELL, *Az avantgardizmus*. Bp., 1965. 432.

³³ André Breton, *Az írás szürrealista komponálási módja, avagy az első és utolsó dobás*. I. m. 435.

oldalon „Olyan ez mint a munka / penzum / sose lesz vége / hagymaszedés [...] kőhordás”, a 40. oldalon „azért is teleírom aztán vége / ez munka / ingyen”. Ebben is különbözik a szürrealisták hozzáállástól. „Az első mondat erőlködés nélkül előjön.[...] A második mondat kiejtése azonban már sokkal nehezebben fog menni.” – jósolja Breton. De mindez „nem számít: a szürrealista játék érdekességének nagy részét ez adja.”³⁴ Ami a szürrealistáknak játék, József Attilának összpontosított munka, véres verejték. Az automatikus írásmód egy másik lényeges eleme, hogy az írás közben rögtön a végtermék jön létre, nincs vázlat. Az automatikus írást végző azt feltételezi, hogy gondolatai közvetlenül az írás aktusában jelennek meg, így elvileg nem lehet beszúrás, utólagos javítás. Bár József Attila nem azzal a programszerűséggel alkalmazza az automatikus írásmódot, mint a szürrealisták, nem azért, hogy bármiféle művészeti irányzat elvárásainak megfelelően, mégis nagyon kevés javítást találunk a füzetben. Ezek számbavétele és jellege azonban sokmindent elárulhat a szerzőjéről és alkalmazott módszeréről egyaránt.

Kevés az áthúzott szó, összesen hat esetben fordul elő: a 6., 25., 59., 96., 101 és 129. oldalakon. Ezek mind hangsúly nélküli, jelentéktelen szavak. József Attila néha kihúz egy határozatlan névelőt vagy egy közömbös szót. Az egyik esetben pl. egy keresztnevet idéz fel rosszul és azt törli egy vonallal: valakit nem Lovászy Károlynak, hanem Mártonnak hívnak (6). Javított betű is kevés van a szövegben. Ezek egy része azonnali átírás, például rosszul kezd el egy szót, s azt rögtön helyesbíti. A javítások másik része azonban szemmel láthatóan az újraolvasáskor keletkezett, például a ceruza vékonyabban fog az utólag beszúrt betűnél. E javítások célja, hogy a sebes írás miatt nehezen olvasható szavak jobban olvashatóak legyenek. (Tegyük fel gyorsan a kérdést, amire nem tudunk válaszolni: tehát mégiscsak számít a lehetséges olvasóra?) Érdemes megjegyezni, hogy — egy-két kivételtől eltekintve — itt sem a legkényesebb szavak azok, amelyekre javít. Olyan változtatás nincs, ahol azt éreznénk, hogy másítani vagy szépíteni szeretné a tudatalattiból felmerülő asszociációk sorát. Ez azzal a közismert ténnyel összevetve fontos, hogy a leírt szavak, képek, mondatok legalább 70–80 százaléka áthágja az általánosan elfogadott nyelvhasználati normákat, és a káromkodások, trágárságok, obszcenitások nyelvi rétegéből kerül ki.

Két helyen találunk utólagosan betoldott szöveget. Mindkettő az asszociációk pontosítását szolgálja. Mint azt már Scheiber Sándor kimutatta a 4. oldalon Kiss József balladájának szavai, motívumai bukkannak fel.³⁵ A vers címe: *Anyaszív*, s arról szól, hogy egy fiú szerelme kérésére megöli anyját, bizonyosságul kivágja a szívet, de rohanás közben elesik, s ekkor az anyaszív aggódva megszólal: „Megütötted magad, fiam?” József Attila füzetében ezeket a sorokat találjuk:

„hallga csak hallga
kisértetek
levágta a fejét
megszólal a halott anya
megütötted magad, fiam?”

József Attila a lap szélére írja oda az asszociációk kiegészítéseként a vers egyik főmotívumát idéző részletet:

a legény az anya szívét kivette és megette

A történet idézése nem pontos³⁶, a versben a fiú nem eszi meg az anyja szívét, csak kivágja. Az eredeti verstől való eltérés nem pusztán a véletlen műve. Bár e betoldás jelen-

³⁴ André BRETON, *Az írás szürrealista komponálási módja, avagy az első és utolsó dobás*. I. m. 435.

³⁵ SCHEIBER Sándor, *Kiss József-reminiscencia József Attilánál*. In *Folklor és történet*. Bp., 1974. II. 377–378.

³⁶ Vö.: STOLL, 65.

tésének pszichoanalitikus szempontból való elemzésére nem vállalkozom, de a konkrét, szövegszerű összefüggésekre föl szeretném hívni a figyelmet. A *Szabad-ötletek jegyzékében* több helyen tolnak föl nyomasztó asszociációk, melyek a Mama testével és az éhség csillapításának vágyával fonódnak össze. Az egyik ilyen kegyetlen őszinteséggel felelevenített emlék a 78–79. oldalon olvasható. József Attila halálosan beteg, sovány anyja ételét kívánja meg a kórházban:

13 éves korom óta csak álörömeim voltak
csak azért „örültem”, hogy ne hőköljenek vissza tőlem az
emberek, — mihez is fogtak volna velem: úgy lettek
volna velem, mint én a mamával, amikor a klinikán
feküdt csontig lesoványodva
nem ettem meg az ételt, ami ott volt kihülve az éjjeli
szekrényén
éjjeli edény
talán ettem belőle mégis és azért köpködök

A 70. oldalon, szintén a köpködési kényszerrel összekapcsoltan, az anya ételének³⁷, majd testének megevésével egyező motívumot találunk: „a mama még a vacsoráját is hazahozta [...] ettem döglött kacsát / meg talán döglött disznót / a mamát is megettem volna / itt van faljátok föl”. Az utólagos betoldás jelentősége, és az idézett verstől való eltérés önmarcangoló volta, akkor mérhető fel igazán, ha a *Kései sirató-t* idézzük, ahol szinte szó szerint bukkannak fel ugynezek a mondatok³⁸:

Ettelek volna meg!... Te vacsorádat
hoztad el – kértem én?

A másik utólagos kiegészítés is, talán nem véletlenül, az evéssel, az éhezéssel kapcsolatos: „a klinikáról hordtam ebédet az ételhordóban / meg a népkonyháról is / nem tudom? mi volt az az étel amelyre emlékszem / talán krumplifőzelék / vagy babfőzelék / vagy káposzta?” Az *emlékszem* szó után írja oda zárójelben a később eszébejutott étel nevét: „(káposztás rizs)”. Mindkét betoldás valószínűleg akkor kerül a füzetbe, amikor a többi javítás is, tehát amikor újraolvassa a teleírt oldalakat. Ha kiegészít, a nyomasztó emlékek sorát bővíti, ha kihúzza vagy javítja azt nem a szépítés szándékával teszi!

Mennyire automatikus ez az írásmód? Tágabban feltéve a kérdést: van-e automatikus írásmód? Véleményem szerint az írás folyamata sokkal összetettebb, és bonyolultabb, semhogy ezt valóban pszichikai automatizmusként lehetne végezni. József Attila füzetét vizsgálva is láthatjuk, hogy miközben szabad asszociáció folyamatának automatikus megjelenítésére törekszik, egy állandó kontroll működik benne. Két helyen is kommentárt fűz ahhoz a hibához, amit írás közben elkövet. „Gyömrői a hátam mögött ül én a díványon fekszem — / neki objektívnek kell lennie, hogy én szubjektív lehessen s így juthassak el az objektivitáshoz / (obstipáció) o nélkül akartam írni munkét szót, l nélkül a nélkült”. Az *objektivitás* és az *obstipáció* szavak első betűje és a *nélkül* l betűje valóban utólag van beszúrva a szövegbe. (112.) Pár oldallal később a következő elírását jegyzi fel: „meg kell tanulni (tagadni: akartam írni) hazudni és titkolódnizni”. Freud alapján nyilván fontosnak tartja, hogy mi az, amit téveszt és mi az, amit nem. Az egyik obszcén szó leírását így kommentálja: „azt a barna nőt a Békeffiéknél nem tudom elfeledni / kövérkés most is félnék megbaszni / úgy írom le a szót, mintha merném leírni.” Tehát József Attila miközben szándéka szerint mindent automatikusan leír, ami az eszébe jut, azt is rögzíti,

³⁷ E motívum gazdag ineterpretálására I. STOLL, 86.

³⁸ Vö.: SÁRKÖZY Péter, *Kései sirató. I. m. 231.*; SZŐKE György, „Lágy őszi tájból és sok kedves nőből / próbállak összedállítani téged.” József Attila anyaképének formálódása. In „A mindenséggel mérd magad!” *Tanulmányok József Attiláról.* 105–106.

amit saját írásáról gondol. Így kiderül: nemcsak azt figyelni öntudatlanul, hogy mit ír le, hanem azt is, hogy hogyan.

József Attila ugyanígy, öntudatlan tudatossággal alakítja ki az oldalak elrendezettségét. Az első két oldalon az asszociációkat egy-egy gondolatjellel választja el egymástól. A harmadik oldalra alakul ki az asszociációk leírásának az a módja, amely a szabadversekéhez hasonlít leginkább, ahol hosszabb és rövidebb sorok váltják egymást. Minden új sort a lapszélen kezd el írni, s ha a papír nem elég széles ahhoz, hogy befejezze, akkor bekezdéssel folytatja alatta.³⁹ Van olyan sor, ami egy szóból áll, sőt van olyan oldal, ahol csak egymásra rímelő szavak vannak egymás alatt. Pontot általában nem tesz a mondatok végére, nagybetűket is inkább csak a tulajdonneveknél használ. Egy új sor kezdésével jelzi, hogy új mondat, új gondolategység indul. Néha mégis kiteszi a pontot egy-egy asszociáció végén, vagy elvéti a sorkezdést. Tehát ezeket a szabályokat nem tartja be olyan következetesen, mint verseiben, amiből megintcsak arra következtetünk, hogy nem első-sorban művészi igénnyel készülnek e jegyzetek.

A füzet elejére írt három oldalas *Foglalát* nemcsak tartalma és egyes szám harmadik személyű ragozása alapján különbözik a szöveg egészétől, hanem megformáltságában is. Itt a mondatok szabályosan nagy betűvel kezdődnek és ponttal végződnek, az írás kitölti az egész oldalt. Ez logikailag összefüggő prózai szöveg, melynek már semmi köze a szabadvershez. Itt már nem szabad ötleteit rögzíti József Attila, hanem azok ismeretében, újraolvasásuk után a belőlük levont következtetéseket, ez nem az analizálandó anyag, hanem annak fogalmi összefoglalása. Ha orvosi szempontból nem is tekinthető az analízis eredményének, de József Attila (talán) annak tekintette.

Az elkészült szöveg azonban sokkal több lett, mint aminek szerzője feltehetően szánta. Sokat vitatott kéziratában József Attila szabad asszociációinak pontos és gyors lejegyzésére törekszik, szeretné szinte fizikai hűséggel, éppen azt leírni, ami tudatában, tudatalatti-jában lejátszódik. Pillanattfelvételek sorozatát szeretné készíteni tollal. De írás közben, ha mozdul a tolla és leír egy szót, egész költői gyakorlata, a poétikai ismeretek széles tárháza aktivizálódik. Ezt a szöveget csak költő alkothatta meg, mégpedig olyan költő, aki egyszerre ismeri a szürrealistákat és Freudot, aki egyszerre kivételes alkotó elme és súlyos pszichóziással küzdő beteg. Az már egy másik elemzés tárgya lehetne, hogy az így létrejött írás mennyiben irodalmi mű, de az vitathatatlan, hogy katartikus erejű olvasmány.

Péter László

SZABÓ LŐRINC TEXTOLÓGIAI NÉZETEI

Amikor debreceni barátai — Juhász Géza és Kardos László — sorozatukban, az Új Írók 8. füzeteként 1934-ben kiadták Szabó Lőrinc válogatott verseit, a költő Juhász Géza előszavához ezt a lapalji megjegyzést fűzte:

„E kis antológia kiadásának terve impulzust adott régi szándékom megvalósítására, hogy »újraírjam« régi verseimet. Négy első kötetem anyagából eddig az itt közölt darabok »újraöntésével« készültem el. Az átdolgozásnál tulajdonkép[pen] azt írtam meg, amit eredetileg szerettem volna megírni: tisztán emlékszem mindenütt, hogy az előfordult hibákat annak idején milyen gyengesség vagy szuggesztív hatása alatt követtem el bennük. Az ifjúkori zavarnak és túlzásnak ezektől a hibáitól próbáltam most mentesíteni az 1926 előtt írt költemények *végleges* szövegét.”

Előtte, a kötet korrektúrái közben, 1933. december 15-én, azzal köszönte meg Kardos Lászlónak a kiadás kezdeményezését, hogy alkalmat adtak vele verseinek átírására, „igazi megírására” (*Napló, levelek, cikkek*. Szerk. Kabdebó Lóránt. 1974. 217.). December 28-án meg azt kérte, ha lementí megjegyzésének nem jutna hely, legalább annyit írjanak, hogy „variánsok esetén a jelen szöveg érvényes” (uo. 219.).

³⁹ Vö. STOLL, 61.

Kevéssel halála előtt visszaemlékezve verseinek és versesköteteinek keletkezésére, A *Sátán Műremekei* (1926) című kötete kapcsán megvallotta, hogy e kötetének megjelenése után másfél évvel kétségbeesett sivárságán, szociológiai primitívségén; a benne alkalmazott költői technikájával is elégedetlen volt, s ekkor megkezdte minden addigi versének folyamatos, lassú átdolgozását. „Körülbelül egy-másfél évig semmit sem írtam, aztán mindent előlről kezdve olyan verseket kezdtem írni — amennyire tudtam —, amelyekből hat év múlva összeállt az első valóban igazi kötetem, a *Te meg a világ.*” (*Vers és valóság. Összegyűjtött versek és versmagyarázatok.* Szerkesztette, a szöveget gondozta, az utószót és a lábjegyzeteket írta Kabdebó Lóránt. 1990. 1: 227.). A *Te meg a világ* (1932) című kötetében szereplő, eredetileg 1926-ban írt *Erdei patak* magyarázatában meg ezt mondta: „Már akkor megkezdtem régi és kimaradt verseim végleges feldolgozását és bevételét az éppen aktuális kötetekbe” (i. m. 389.). A *Harc az ünnepért* (1938) című kötetében található *Őszi ég alatt* jegyzetében ezeket a minket is meglepő mondatokat olvassuk: „Meglepetve látom, hogy nem 1937–38-as termék, hanem 32-es. Azt kell hinnem, hogy átdolgozhattam” (i. m. 676.).

Amikor pedig 43. születésnapján, 1943. március 31-én befejezte *Összes Versei*-nek sajtó alá rendezését, és utószót írt hozzájuk, azzal kezdte, hogy örül, mert rendezte múltját: kijavította ifjúkorának hibás verseit. „Nem lett volna jó valahonnan a túlvilágról esetleg egy egész örökévalóságban át bosszankodva nézni vissza a földre, hogy milyen rendetlenség maradt utánam. Mert biztosan ott álltam volna — ott állanak — tehetetlen kísértetként minden könyvtárban, ahol előveszik a műveimet. Elképzelni is szörnyű szorongás, hogy csakugyan ott vagyok, ott lebzselek, keringek az olvasó előtt és mögött, és sehogyse bírok jelt adni neki, nem tudom megkérni, hogy ezt a verset így értse, azt a sort úgy, és hogy a harmadikon legyen szíves egyszerűen túllapozni.”

Később is szorongott emiatt: „Meg kell halni, meg kell halni — kiáltott föl Babits szavaival. — Csak az a rendetlenség mögöttem. Még nem vagyok kész; halálom: *meghamisít!*” (*Napló, levelek, cikkek*, 300.)

„A költő szándéka”

A halálfélelem — költészetének egyik táplálója — életművének féltésében nagy szerepet kapott. 1945 áprilisában naplójában így végrendelkezett:

„Ha meghalnék, vagy valami nagy baj érne, Kardos László rendezze a hagyatékomat és Illyés Gyula. Ami nem kész, véglegesen megformált és jóváhagyott szöveg, azt meg kell semmisíteni! Sajnos, van vagy kétezer elkezdett versem — úgy látszik, egészen emberfölötti arányban akartam én csinálni a dolgokat; legtöbbször gyorsírásos firkatúra, amit nekem is nehéz volna megfejtenem; úgy ezeket, mint az esetleges megírási kísérleteket el kell égetni — semmit sem érnek, s úgyis sok mögöttem a befejezetlen” (*Napló, levelek, cikkek*, 267.).

Ez is jellegzetes költői magatartás azóta, hogy Vergilius meghagyta, halála esetén egészek el az *Aeneis*-t. S ahogy Augustus császár e kívánság teljesítését megtiltotta, úgy szegül szembe rendre ezzel az önkicsinylő költői szándékkal az utókor. Nem semmisíti meg sem Rimbaud életművét, sem Kafkát, sem Babitsét, sem József Attiláét, sem Szabó Lőrincét, sem Szobotka Tiborét. A szabályt erre Rónay György klasszikus tömörséggel fogalmazta meg: „A költő egésze el, amit akar, de utána az utókor ne égessen el semmit” (*Literatúra*, 1975. 2. sz. 104.). Rába György úgy tudta, hogy zsengeit Szabó Lőrinc valóban maga semmisítette meg (*Szabó Lőrinc*, 1972. 14.).

Jellemző ez az örökös kényszerű kicsinyhitűség, önelégedetlenség a legtöbb költőre. Kin kevésbé, kin jobban vesz erőt az elnyomhatatlan, legyűrhetetlen inger, hogy javítson, csiszoljon egyszer már leírt, sőt közölt versén. Van, mint Babits vagy Kassák, aki elvben elutasítja ezt a gyakorlatot, s azt vallja, hogy az utólagos változtatás a művön — a változatképzés — meghamisítás. Majd, ha elkészül kritikai kiadásuk, látszik meg, gyakorlatuk mennyiben felelt meg elméletüknek.

Az ellenkező véglet két jellemző képviselője Füst Milán és Szabó Lőrinc. Örök elégedetlenek: ahányszor közlési alkalmuk nyílik, csaknem mindannyiszor változtatnak valamicskét. Nyugtalanító kényszerei Füst Milánt olykor visszaigazításra sarkallták. Válogatott verseinek 1934. évi kiadásában az előszóban megírta, hogy némelyik versét huszonöt éve javíttatja, csiszolgtatja, s mostani formája végérvényes. Am az új kiadáshoz 1947-ben kelt második előszavában kénytelen elismerni: bármennyire fogadkozott, hogy verseinek szövegét véglegesnek tekintti, „nem voltam képes megállni, hogy jelen kiadás rendezésekor újból munkába ne vegyem azokat, már annál fogva is, mert időközben be kellett látnom, hogy egyes véglegesnek hitt változtatások mégse voltak helytállóak, el kellett ismernem, hogy ha többségében nem is, de itt-ott mégiscsak volt rá eset, mikor a javítás inkább kárára, mint hasznára volt a versnek.” „E helyeken aztán a legrégebbi szövegekhez tértem vissza, vagy igazodtam újra, — de van olyan versem is, ahol nem ezt tettem, hanem az újabb variánsot még újabbal váltottam fel.”

Az átdolgozás lelki kényszere

Ehhez az aggályoskodó, önmagával folyton elégedetlen költőtípushoz tartozott Szabó Lőrinc is. *Összes versei*-nek idézett utószavában hivatkozott is elődeire: „Ahogy tettem, úgy tennék akkor is, ha az első költő volnék a világon, aki változatokat ad ki. De nem én vagyok az első. Horatiustól Goetheig és Shelley-ig, C. F. Meyertől és Baudelaire-től Yeats-ig, Verhaerenig és Stefan Georgéig a legtisztelendőbb írók végtelen sora dolgozta át már verseit, csak nem föltétlenül tud róla olvasó és kritikus: mi rendszerint már az iskolakönyvekben is a végső variánsokat kapjuk a klasszikus szövegekből. A jó helyett a jobbat akarta mindegyik. Mindegyik, akinek futotta az életéből. Mindegyik, aki hibázott.”

„Ezt akartam én is — folytatta. — Kétségtelenül jobb lett volna, ha már 1926 előtt véglegesen tudok dolgozni, vagy legalább önkritikát végezni a könyvek kiadása előtt. Sajnos, nem tudtam.”

Eljárását részletesen így okolta meg:

„Szóval: kijavítottam őket. Mit? A négy első verseskötetemet. Tehát a *Föld, erdő, isten-t*, a *Kalibán-t*, a *Fény, fény, fény-t* és a *Sátán Műremekei-t*. Azokat a munkáimat, amelyeket 1926 előtt írtam. A többi kötetemhez már nem kellett hozzányúlni. Most készen van, megvan a végleges szöveg — a *texte définitiv*, az *endgültige Fassung* — megjelenhetnek az *Összes Verseim*, elég régóta készül a kiadásuk.”

Fél évvel előbb, 1942. február 16-án már jelezte Kardos Lászlónak, hogy összes verseinek egykötetes kiadását készíti sajtó alá, „tehát a négy első kötet definitív szövegét, ahogy azt már a *Válogatott Verseik* kiadásakor elkezdtem” (*Napló, levelek, cikkek*, 239.).

Az utolsó két évben, mondja az utószóban, ez volt legfőbb elfoglaltsága: „ez a lelkiismereti munka”. De voltaképpen, írta, tizenöt esztendeje, bár rendszertelenül, ezen dolgozott. „Tíz évvel ezelőtt, amikor *Válogatott Verseik* címmel, előbb Debrecenben, majd, kibővítve, Budapesten, megjelent egy kis antológia az eredeti verseimből, már csak így, átírva, újjáöntve, végleges alakban engedtem nyilvánosság elé a kezdeti munkáimat.” „Már akkor is mint régi vágyamra hivatkoztam az átdolgozásra, és mintákat adtam rá, öt, tíz, tizenkét verset az említett kötetekből. Most aztán készen vagyok valamennyivel, körülbelül 180–190 darabbal.”

Erre a 180 korai versre hivatkozott 1945-ben is védőbeszédében. Nem dönthető el, vajon valóban tudatos színvallásként ragaszkodott-e ezeknek rostálás nélküli újraközlé-

séhez összes verseinek 1943-ban megjelent gyűjteményében, mint ekkor állította, vagy csupán a költő természetes önzése döntött benne, amely sajnált volna veszendőbe menni bármit is, amit valaha alkotott. Kabdebó Lóránt az előbbihez közelítő okot látta nyomósabbnak: „Nem azért írta át korai verseit, mintha azokkal még akkor is egyetértett volna, de mint a múltból hozzá tartozókat gondolta kiforrott formaművészetével kijavítani, formájában az Egészhez méltóvá tenni.” (*Útkeresés és különbség*, 1974. 9.) Eljárását maga a költő így értelmezte: „Említettem már, hogy kora ifjúságomban marxista hatások is neveltek, négy első verseskötönyvemben legalább száz legélesebben hangszerelt, forradalmian keserű, vádoló költemény volt. Amikor 1940 után *Összes verseim* kiadásán kezdtem dolgozni, ezeket a régi verseket, amelyek igen kellemetlenek lehettek volna, ha az lettem volna, akinek beállítani próbáltak — ezeket a *szélsőséges költeményeket nem tagadtam meg*, egyetlen egyet sem hagytam ki: én mindenestül akartam a világ előtt állni. Sőt, ezeket a verseket, amelyek tele voltak feszélyező logikai és kifejezési hibákkal, a fiatal költő éretlenségeivel, expresszionisztikus túlzásaival és érthetetlen képeivel, feljavítottam, mindig az eredeti szándék, stílus és mondanivaló értelmében, úgyhogy csak keményebbek és súlyosabbak lettek.” (*Btrákhoz és barátokhoz*. Szerk. Kabdebó Lóránt. 1990. 220.)

1926 és 1932 között természetesen új verseket is írt: írta „önmagát”, „fejlődéstörténetét”, amely, úgymond, végeredményben egyetlen igazi témája minden költőnek. Ám közben nyugtalanította első négy kötete; úgy érezte: életművében, e többfelvonásos drámában, az első fölvonás, a négy első jelenet, homályos, zavaros, legalábbis helyenként rossz képet tükröz róla. Ismét általánosan jellemző költői gondot fogalmazott meg a következőkben:

„Mít csináljak vele? Irtsam ki a világból? Nem lehet. Fizikailag sem; aztán meg úgyis számontartják, számontartatja a többi, a későbbi, az, ami jó, ami igényli az előzményt, az expozíciót. Vagy tagadjam meg? Hát ezt a megoldást, egy időben és meggondolatlanul, talán vállaltam volna, már csak kényelemből is, hogy annál szabadabb erővel fordulhassak a jövő felé; de ez sem segített volna, a halálom utáni jövőnek nem parancsolok. S mindezekon felül sajnáltam is ifjúságom alkotásait, és eszem ágában sem volt soha teljes egészében homályosnak, zavarosnak, sőt rossznak tartani azt az első négy kötetet. Kritikus is vagyok, láttam az erényeiket. Az erényeik megoszlottak, egybeszövődtek a hibákkal, sokszor ugyanazon a művön belül. Néha a hiba csak egészen kicsiny, mégis megrontja az egészet. Egyetlen botlás nevetségessé tehet, egyetlen fereg is kedvünket veheti az almatól. Jót és rosszat nem lehetett egyszerűen kettéválasztani azokban a versekben. Egységük természete nem a keveréké volt, hanem vegyületi. Fel kellett bontani az alkotásukat, megolvasztani a szöveget, visszaidézni az eredeti lelkiállapotot, amely sugallta őket, s úgy kellett újraönteni az öntvényt. Vagy, hogy más hasonlattal érzékeltessem a feladatot: újra meg kellett formálnom egy-egy szép vázát, amelyen láthatatlan vagy nagyon is látható repedések húzódtak. Újra meg kellett csinálnom őket, de úgy, hogy most már eltűnjék a repedés, a gondolati törés, amelyen át elfolyik, elillan a víz, a parfóm. A versek váza, alkata, csontozata mindegyiknél mutatta, sügta, elem rajzolta, szinte követelte a végső formát, az egyedül helyes, sőt egyedül lehetséges megoldást.”

A kétlelkű költő

Babits Szép Ernő hasonló gyakorlatán megbotránkozott, a fiatalkori versek átdolgozását az életmű meghamisításának ítélte. „Egy jó verssor szent dolog, nem szabad hozzányúlni, még alkotójának sem. És a fiatalság is szent dolog, tiszteljük a magunk fiatalságát! Tiszteljük, még ha mosolygunk is rajta.” (*Ésszék, tanulmányok*, 1978. 2. 91.)

Szabó Lőrinc ezzel nem értett egyet. Babits már nem élt, de megnevezetlenül vele is vitába szállt, amikor eljárását megvédelmezte.

„Hogy tehettél ilyet? Nincs jogod rá! Meghamisítottad a multadat! — mondta egyik másik barátom a munka hosszú éveit és különösen a rendszeresen dolgozó utolsó két esztendő alatt.

Nincs igazuk. S azoknak sincs, akik azt mondták, hogy nekik úgyis elég szépek, elég

jók voltak azok a versek. Az utóbbiak bizonyára valami személyes momentum miatt szertették az 1926 előtti verseket, s nem vették észre, vagy megbocsátották a hibáikat. A jövő nem volna ilyen jóakarató irántam. A másik aggodalomra pedig, a többire, amely úgynevezett meghamisítástól tart, csak azt mondhatom, hogy aki ezeket a verseket most és az elmúlt években átírta, az nem én vagyok, az nem a mai énem volt. Nem a mai tartalmam, lelkiállapotom. Az őszám végezte el a szükséges munkát, az az őszám, aki annak idején voltam, s akinek — wordsworthi értelemben — az örököse vagyok: tudjuk, hogy a gyermek a felnőtt apja! Egy 43 éves férfinak egészen más a tudása, a kultúrája, — de nem is ez a döntő: egészen más a látása, az érzékelése, a teste, a mirigyműködése, mint egy 22 évesnek. A versek nyersanyagához csak a műgondot, a kellő munkát adta hozzá a mai énem. Úgy látszik, nagyon sietve dolgoztam fiatalon, sok szuggesztív és sok felületesség csábított. A most véglegesen lerögzített verseken kellett volna még dolgozni egyenkint vagy három-négy órát. Ezeket az elmulasztott munkaórákat most adtam meg nekik, most pótoltam a mulasztásaimat. De, mondom, az eredeti forma- és stílusszándék és lelkiállapot parancsai és kívánalmi, az eredeti útmutatások szerint. Az anyag megvolt az új művekhez, megvolt a látható szándék, az érzelmi vonal iránya, s megvolt hozzájuk az eredeti élmény emléke. Tulajdonképpen rajzokat tisztítottam meg fölösleges, kusza, tehát értelemzavaró vonalaktól, hiányos és így értelmetlen vonalakat egészítettem ki vagy húztam meg helyesen, úgy ahogy az összkép követelte. Esztétikai meggondolások vezettek, a tárgyi tartalomhoz, az érzelmi hőfokhoz nem volt közöm, minden programmatikus utalást vagy extrémítást érintetlenül hagytam, amennyiben érthető, világos volt. S még mulattam is rajta, hogy bizonyos szélsőségesen intenzív vagy modern, majdnem expresszionista vagy futurisztikus darabokon néha semmit se, vagy csak a címet és egy-egy szót kellett változtatnom. Ilyen verseket én már nagyon régen nem írnék, mégsem nyúltam hozzájuk. Lehetetlen lett volna, hiszen a saját terminológiájukon belül épkezláb alkotások: egészben kell elfogadni vagy elvetni őket. Nem hamisítottam a múltamat, hanem most mutattam meg igazán. A 180 költemény közül alig három-négy akad, amely csakugyan új: ezeknél teljesen használhatatlan volt a régi tartalom; a tartalom forrása azonban nem. Igen sok darab viszont csak minimális vagy egyáltalán semmi retust nem kapott. A régi verseknek számtalan része mutatja, hogy írójuk már fiatalon is tudott kész és végérvényes szövegeket teremteni. Időnkint, helyenkint, sőt nem is ritkán, elérte mindazt, ami a kifejezés kvalitásában elérhető. Az átírással most nem a maximumot akartam kihozni a témákból; céloom — ismétlem — legelsősorban az volt, hogy szándéktalan homályt, értelmetlenséget, aránytalanságokat tüntessenek el, hidaljak át, magyarázzak meg, akár részletértékek feláldozása árán is.”

„Kérem az előadóművészeket, szerkesztőket és olvasókat, hogy amennyiben a költeményeimhez nyúlnak, a régieket csak a végleges változatban szavalják vagy idézzék.”

Az időrend fontossága

Az is bizonyos fokú lelki kényszert jelez, hogy a költő ilyen részletesen, némiképpen önmagát ismételve, háromféle hasonlatot (fém műtárgy újraöntését, kerámia újra korongolását, grafikai alkotás vonalainak törlését, újrakészítését) is igénybe véve magyarázza eljárását: érezte, hogy meg kell okolnia mind költőtársai, mind kritikusai, mind verseinek kedvelői számára az átdolgozásnak e szokatlanul nagy mértékét. Ezt tanúsítja további mentegetőzése is:

„El tudok képzelni egy túl rigorózus és pedáns felfogást, amely szerint a kötetjelző évszámok hitelessége most, utólag, bizonyos értelemben bizonytalanná vált; ennek a pedantériának azt felelhetem, hogy ha felmerül is ilyen kétség, annak csak nagyon gyenge és pusztán elvi jelentősége lehet. A régi, eredeti évszámok mindenesetre százszor jobban állanak továbbra is a versek előtt, mint ahogyan bármilyen más évszám oda kerülhetne. Az átdolgozott kötetek egy elmúlt világ és egy elmúlt életkor dokumentumai, s a ma csak annyiban szól belőlük, amennyiben a líra időtlen. De mit jelent néhány év éppen az időtlen szemlélet számára?”

Érzi a költő az ellentmondást: filológiai érzéke és előbb kifejtett „fejlődéstörténeti” szempontja mutatja, hogy Szabó Lőrinc fölismerte, sőt hangsúlyozta a versek keletkezési idejének, időrendjének fontosságát; ezért tartja elengedhetetlennek, hogy szóvá tegye verseinek az új helyzetben kétségessé vált datálását. (Amit ilyen esetben a textológia két évszámmal jelez: a keletkezés és az átdolgozás évével; vesszővel választva el, ha biztosan ismerjük őket; kötőjellel, ha föltételezzük, hogy az átdolgozás a két év közt folyamatos lehetett, avagy nem tudjuk biztosan, hogy e két év közt mikor végezte el a költő.)

Az időrend jelentőségének fölismerését igazolja az is, hogy az 1926 után született verseinek keltezését fontosnak tartotta föltüntetni az *Összes versek*-ben: „Az egyes versek írásának idejéről — mondja még mindig az utószóban — 1926 előtt csak a kötetek megjelenésének éve ad hozzávetőleges tájékoztatást; 1926-tól kezdve már évszámjelzés áll a kötetek tartalomjegyzékében a lapszínek után. A kötetek címét és az első megjelenés időpontját a szembenyíló kettős lapokon ún. élő címekben mindenütt kényelmesen megtalálja az olvasó; különlegesebb ok esetén egy-egy vers alatt külön évszám jelzi a megírás közelebbi dátumát.”

Az időrendnek még a műfordításaiban is fontos szerepéről a Kardos Lászlóhoz 1930. december 20-án írott levelében árulja el véleményét. Omar Khajjam-fordításáról a *Nyugatra* írni készülő debreceni barátjától azt várja, hogy az ő emberi fejlődéséről, az első fordításváltozat óta, egy évtized alatt megnehezült pesszimizmusáról írjon. Maga idéz példákat. „*Oh jöjj! ne hallgasd, mit beszél a bölcs*” — tolmácsolta a perzsa költőt 1922-ben. Az 1930-i új kiadásra ezt is átdolgozta, akár saját verseit. Az előbbi sort így: „*Jöjj, ne hallgasd, mit hazudik a bölcs.*” Egy másik sort is idéz: „*Őrök homályba hulló századok.*” E gördülékenyebb sor helyére „más és nagyobb szépség” került: „*Az iszonyú Tegnap hét évezrede.*” Mit sem törődve azzal, hogy angol forrása, Edward Fitzgerald hogyan ültette — pontosabban már ő is költötte — át a perzsa eredetit. „Lehet, mondja Szabó Lőrinc, hogy mindez csak engem érdekel, s azért érdekel, mert sikerült egy munkámat hozzáridegíteni, hozzákésítenni mai rettenetes hangulataimhoz: valami bosszúállásféle örömtől érzek, csak azt nem tudom, kin állottam bosszút. Nietzsche azt mondaná most rám, hogy: sikerült jobban megrágalmaznom az életet, mint először” (*Napló, levelek, cikkek*, 203.).

A két változat közötti különbségről — tájékoztatja Kardos Lászlót — sokat tudna beszélni.

Ez egyébként jelzi, hogy Szabó Lőrinc a műfordításaival is ugyanúgy járt el, mint saját verseivel: kiadásról kiadásra átdolgozta őket; Omar Khajjámot éppúgy, mint Shakespeare szonettjait. Sőt: saját verseinek gyűjteménye előtt 1941-ben az *Őrök barátaink* két kötetébe gyűjtött tolmácsolásait. Ennek későbbi kiadásaihoz, legutoljára a posztumusz, 1958-ban megjelent kétkötetes gyűjtemény számára is megint csiszolt, javított átültetéseit.

A címváltozatok

Ugyancsak a filológiai érdek öntudatlan méltánylása tör elő utószavának végén, amikor az első négy kötet verseinek legföltűnőbb átdolgozásáról, a címek megváltoztatásáról is szükségesnek látja a számadást. Jellemző, hogy az eredeti, mondatszerű, többször egy-egy verssort kiemelő címből többnyire egyetlen szóból, esetleg jelzős kifejezésből álló címet formál. Rába György megfigyelte: „A harsogó, nagyotmondó verscímeket sem hagyja meg”, s két példát hoz. *Ma minden léggömb égbe szökik* = *Csodálkozás; Nap, idd ki a szeméimet* = *Kihívás* (i. m. 123). Még néhány tanulságos tömörítés: *Az erdő birkózik velem* = *Szerelmes erdő; Én mondom: te vagy a koldús!* = *Hatalom és dicsőség; Tízezer éles nyíl vagyok* = *Nyugtalanság; Tavasz és nyár megütöközik* = *Szerelmes junius; Mint hajók kigyulladt kikötőből* = *Menekülés; Szavak érett kalászaival* = *Órizni fogsz; Tüzek csengői, lila csóvák* = *Jildiz, keleti táncosnő; Fény vagy és tenger, emelsz, ölelsz* = *Káprázat.*

Lehetne folytatni: az első két kötet verseinek legjellemzőbb változtatása a címek tömörítése. Szabó Lőrinc szükségesnek tartotta olvasóit útbaigazítani: „a filológiai érdeklődés azonban könnyen eligazodhat a régi és a végleges szövegek közt: a kötetek minden verset megismételnek, és pedig a régi sorrendben”. Ez a megnyugtató el is kél, mert különben

kételyünk támadna pl. a két utóbb említett vers azonossága felől, hiszen az eredeti versből alig maradt az átdolgozás után néhány szó.

Am Szabó Lőrinc erőszakkal elnyomta magában az időrendnek az átdolgozással támasztott ellentmondását, azzal a tetszetős és nem is teljesen jogtalan érveléssel, hogy hiszen az igazi költészet időtlen, örök. De ennek ellenére, még mindig szükségét érzi, hogy a vélhető ellenvéleményt eleve elhárítsa magától. Az átdolgozott versek, mondja, addigi összes költeményeinek első harmada, az övéi: „az én életem fekszik bennük”. „Jogilag erősebben enyémekek, mint amennyire föld- vagy házbirtok egyáltalán gazdáé, tulajdonosé lehet. Nem vettem vagy örököltem, teremtettem őket. Azt csinállok tehát velük, amit helyesnek tartok.”

Időtlen a költészet?

E jogászi érvelés után megint ellentmond önmagának: a korábban lényegesnek vallott „fejlődéstörténetet” most lefitymálja.

„Nincs túlságosan nagy érzékem a történelmi értékelés iránt. Nem az irodalomtörténeti fejlődés az egyetlen és főleg nem a legjogosabb és legtermékenyebb szempont, amelyből egy írói életművet szemlélni lehet. Én jó vagy legalább elfogadható, használható műveket akarok.” Újabb logikai bakugrás: mégis tiszteli az időrend életmű-értelmező rendeltetését, sőt sejtí, hogy az ilyen vizsgálódás a klasszikusoknak jár ki, tehát rangot jelez, amelyre ő is igényt tart. Ezért mégsem tagadja meg ifjúkori verseinek eredeti változatait: „A filológus, ha kedve tartja, s ha megérdemlem, így is dolgozhat majd a régi és új variánsokkal, összevetésekkel; sőt most dolgozhat csak igazán velük.” Erre Szabó Lőrinc összes verseinek Domokos Mátyás gondozta két kiadása (Magyar remekírók, 1982; Nagy klasszikusok, 1988) módot is nyújt, mivel teljes szövegükkel mindkét változatot közli.

Korábban a költő már belebonnyolódott az azonosságok és különbözőségek összefüggéseinek magyarázatába a 22 éves és a 43 éves énye között Wordsworth szellemes mondatával érvelve. Am ez éppen ellene szólt: ahogyan Goethe a *letzte Ausgabe* számára átdolgozott ifjúkori verseivel voltaképpen meghamisította saját költői pályakezdését, Szabó Lőrinc is elismerte elhatárolódását fiatal lényétől. Utószavának végfelé még határozottabban fejezi ezt ki:

„Ezért örülök most úgy, hogy élek, hogy utólag rendet teremthettem a múltamban, hogy szolgálatot tehettem az őszámom, annak a régi fiatal költőnek, akihez akkor is örök szálak fűznek, ha — itt-ott — már semmi érzelmi közöm sincs hozzá.”

A Vezér tanulsága

A textológiára és az irodalomtörténeti értékelésre ez azt a föladatot rója, hogy Szabó Lőrinc pályakezdésének vizsgálatakor két párhuzamos utat kövessen végig: vegye figyelembe a versek első változatát, és folyton vesse össze a véglegessel. Ha pedig azzal is számol, hogy a költő a *Tücsökzené*-ben nemcsak saját fejlődéstörténetét írta meg, hanem gyakran egy-egy régi versének témáját is, sőt olykor szó szerint át is emelt régi verseiből szövegeket, akkor voltaképpen három párhuzamos fejlődésvonalat kell szemmel tartania.

A Szabó Lőrinc életművével foglalkozó újabb szakirodalom, elsősorban Rába György és Kabdebó Lóránt jórészt így is tett. (Vö. Rába, *i. h.* Kabdebó, *Szabó Lőrinc lázadó évtizede*. 1970. Uő., *Útkeresés és különbség*. 1974. Uő., *Az összegezés ideje*. 1980. Uő., *Szabó Lőrinc*, 1985.) Különösen fontos és tanulságos a híres-hírhedt *Vezér* két változatának összevetése. Az 1945-ben vád tárgyává tett költemény először a liberális ellenzéki *Pesti Napló* 1928. szeptember 16-i számában jelent meg, átdolgozva pedig a *Harc az ünnepeért* (1938) című kötetben. Innen vette át költőjének megkérdése nélkül a szélsőjobboldali *Virradat* 1938. május 2-án. Szabó Lőrinc 1945-ben is (*Bírákhoz és barátokhoz*, 225.), 1957-ben is (*Vers és valóság*, 1: 650–653., 817–818.) a tényeknek megfelelően adta elő a történeteket, az eredeti évszám elhagyásával támasztott hamis látszatot, a helyreigazítás szándékát és elmaradá-

sában felelősségét. Nem említette azonban, hogy a látszathoz, amely Hitlerről szóló versnek mutathatta a tíz évvel ezelőtti költeményt, hozzájárultak az átdolgozás változtatásai. „Az összehasonlításból — írta Rába György (i. m. 105.) — egyértelműen kiderül, a költő egy korábbi, filozófiai igényű verséből, noha ezt védekezésében tagadja, sőt kendőzi, egy politikailag jellemezhető diktátortípushoz írt ódát. Az újonnan beiktatott szövegrészletek ezt igazolják.” Árnnyaltabb megfogalmazásban Kabdebó Lóránt is ezt erősíti meg: „átdolgozása és a kötetbe való fölvétele a vers egyértelmű aktualizálását jelenti” (Szabó Lőrinc, 168.).

Ez csak a legszembetűnőbb példa, hogy az átdolgozást, bár nem kell szükségképpen meghamisításnak minősítenünk, súlyos félreértés volna történetietlenül az első változat idejére kelteznünk. Ilyen esetekben beszél a textológia főváltozatokról, s ilyenkor javasolja, hogy mind a kettőt a saját időrendi helyén közöljük.

Ha majd elkészül Szabó Lőrinc verseinek kritikái kiadása, bizonyára még több lényeges alkotáslélektani tanulással gazdagodunk.

Javítás, rontás

Rába György teszi mérlegre az *Összes Versek*-hez készült átdolgozásokat is. Sommás véleménye szerint az átdolgozás „a költőnek valóságos esztétikai önarcképe” (i. m. 120.). „A variánsok ujjmutatására egyszerre világosodik meg előttünk fiatalkori ízlése és megállapodott ars poeticája.” Rába úgy látja, a költő a hajdani expressionista szerelenségeit simította el, s a klasszikus ízlés irányába fordult. Kigyomláta verseiből az impresszionista stíuselemeket is. A szóhangulatot általában pontos leírás váltja föl, a spontán lírai érzést gondolati tartalom. A hangulatkeltő jelzők elmaradnak, helyettük a határozószók és vonatkozó névmások rendszere az élmény távolságtartó értelmezését rajzolja ki. Az Ady-hatást mutató szecessziós megoldások helyébe a fogalmi elemzés élessége lép. Az átdolgozás eltüntette az avantgárdra emlékeztető fordulatokat is. Kitépi a stílus vadhajtsait. A formarombolást formaépítéssel helyettesíti. „Az átírás nemegyszer úgy hat, mint az eredeti értelmezése, másrészt néha az alkotás hímporát törli le az első megfogalmazásról” (i. m. 123.). Olykor anakronisztikusan vetíti vissza érett stílusát művészi forrongásának időszakába.

Érdemes szemügyre vennünk Szabó Lőrinc bánásmódját 1926 utáni verseinek szövegével is. Ezeket, úgymond az *Összes versek* utószavában, nem kellett megváltoztatnia: „Ezeket már úgy adtam ki, hogy a könyvszövegük végleges volt. Verssorok ezrein és ezrein át régi és végleges formájukban jelennek meg tehát most újra ebben a gyűjteményes kiadásban, s talán tíz szót sem cseréltem ki bennük: ennek is másolástechnikai hibák voltak az okai.” A *Te meg a világ* (1932) című kötetében sem mulasztotta el leszögezni, hogy az ebben megjelent változatot tekinti véglegesnek.

Természetesen későbbi versei sem rögtön végleges formában kerültek ki ceruzája alól. A *Tücsökzene* darabjait is át meg át simította. „Amiket csináltam itt, máris újraírtam. A debreceni részben sok a félkész áru!” — számolt be 1950. október 1-jén feleségének (Kabdebó, *Az összegezés ideje*, 71.). A *Tücsökzene* hat fejezetre bontása, ellátása fejezetcímekkel szintén átdolgozás eredménye: csak az 1957-ben megjelent, bővített kiadásban valósította meg.

Idegzetét jócskán igénybe vette az a szövegváltoztatás, amelyre 1954-ben a *Vereség után* című „futballversében” kényszerítette a politika. E három részből álló terjedelmes költemény a berni labdarúgó-világbajnokság döntőjében a német válogatottól elszenvedett 3–2 arányú vereségünkből levont tanulságot, a nemzeti önérzet kárpótló vigaszát éneklie meg. „Ma sem értem, és ma is fáj, miért nem közölték?” (*Vers és valóság*, 2: 47.).

Tihanyban, Füreden több ízben fölolvasta barátainak, s nehezen értette meg a kitéző politikai szímatú Boldizsár Iván figyelmeztetését, hogy a hatalom illetékesei ezt a nemzeti hevületű verset nagyítóüveg alatt olvassák, és több kifejezését provokációnak ítélik. Boldizsár javasolta, hogy a rádióhoz már eljuttatott vers szövegén változtasson, és ajánlott levélben küldje meg. „Oda minden nyugalomam” — írta feleségének a köl-

tő. „Egész éjjel tűrhető megoldáson töprengtem. Nekem igazán nem volt semmi olyan érzésem a megszerkesztéskor, hogy a *Es kint már dördült a Siker nagy himnusz*a kifejezésben a Deutschland-Lied iránt megbecsülést fejezek ki. Hiszen két világháborús vereség minden olyasmi ellen hatalmasan szól, hogy a német himnusz = sikerhimnusz! Itt csak a futballgyőzelem végaktusánál felhangzott dalról van szó, mint ténylegesen megtartott zárószámról.” A sort így akarta megváltoztatni: *S kint dördült a győztes Siker / kürtvihara*, vagy *tapsvihara*. Az I. vers 4. sorában a *hadvert nép* helyett még *ajult nép*-et akart írni. A szintén aggályosnak ítélt utalást Csaba királyfira mindenáron megőrizte: „nélküle nincs emelt zárás, és az egész felborul” (Kabdebó, *Az összegezés ideje*, 461–468.).

Mindez hiába volt, a vers így sem hangzott el a rádióban. Az irodalmi szerkesztő, Képes Géza sem tudta elérni. Szabó Lőrincet lehangolta az elutasítás, de csak legyintett rá, és — szokatlanul — kéziratát sem kérte vissza. Képes Géza közölte — eredeti szövegével (*Kortárs*, 1964. 3. sz.).

Tóth Árpád első textológusa

Utóljára, de nem utolsósorban nem hagyható említetlenül Szabó Lőrinc textológiai teljesítménye sem. 1934-ben ő rendezte sajtó alá barátjának, Tóth Árpádnak összes verseit. „Filológus gonddal”, ahogy Rába György mondja (*i. m.* 134.), s amint e „nevezetes gyűjteményről” a legilletékesebb, a Tóth Árpád kritikai kiadás szerkesztője, Kardos László megállapította: „Ez a kötet jelentős mérföldkő Tóth Árpád utóéletében. Ismétlődő kiadásai beszédesen tanúskodnak a költő növekvő népszerűségéről. A Szabó Lőrinc-féle — egyébként nem kritikai jellegű — kiadás több mint kétezer sorral gyarapította Tóth Árpád költői műveinek addig számontartott állományát, amellet a zsengek, töredékek s némely változatok közreadásával tágította a költő írói fejlődésére és munkamódjára vonatkozó kutatások lehetőségeit.” (*Tóth Árpád összes művei*. 1. k. *Költemények*. 1964. 433.)

Tóth Árpád összes verseinek Szabó Lőrinc gondozta gyűjteménye az Athenaeum idejében öt (1938², 1941³, 1943⁴, 1947⁵), a Szépirodalmi Kiadó égisze alatt — műfordításokkal és újabban előkerült versekkel bővítve — még két (1957, 1958) kiadást ért. Tartalmazza változatlan szerkesztetben, de szövegjavításokkal a költőnek életében megjelent három (*Hajnali szerenád*, 1913; *Lomha gályán*, 1917; *Az öröm illan*, 1922), valamint posztumusz (*Lélektől lélekig*, 1928) kötetének verseit (a kezemben levő 5. kiadásban a 11–192. lapokon), továbbá *Hátrahagyott versek és töredékek 1907–1928* címmel a Szabó Lőrinc föltárta hírlapi és kézirati anyagát (193–273.), valamint Szabó Lőrinc jegyzeteit (275–287.).

A szöveggondozó jegyzeteinek élén beszámolt textológiai eljárásáról. „Amikor megbízást kaptam — írta — *Tóth Árpád költeményeinek* sajtó alá rendezésére, a költő többi barátjával együtt én is azt hittem, hogy legfeljebb csak 8–10 kéziratot vagy lapokból, folyóiratokból összeszedett verset és néhány töredéket lehet majd a négy verseskönyv anyagához csatolni. Ez a szám a magyar irodalmi világ meglepetésére és örömeire mintegy 150-re, kb. 2400 sorra emelkedett. Az új anyagban 35–40 egész vagy egésznek mondható költemény van, a többi kisebb-nagyobb töredék.”

Tóth Árpád nem tartotta ugyan számon a „törmelékeket”, ahogyan néhány verskísérletének címében nevezte, de nem dobta el őket. Özvegye, átadta Szabó Lőrincnek a hagyatékat: régi újságokból, cédulákból, füzetekből és füzetlapokból, noteszokból, naplótöredékekből, kötetkéziratokból, képekből, okmányokból és egyéb limlombból álló, sárguló és porladó vegyes emlékhalmot. Szabó Lőrinc önzetlen, áldozatos, baráti munkájának köszönhető, hogy ebből a kusza anyagból kibányászta számunkra Tóth Árpádnak különben ebek harmincadjára jutó költői kincseit. Mint ahogyan Szabó Lőrinc kiadása óta is számos kéziratnak nyoma veszett, és a kritikai kiadás is csak Szabó Lőrinc nyomán tudta közölni, Szabó Lőrinc jegyzeteit is többnyire szó szerint átvéve, idézve.

„A kiválasztott anyag feldolgozását — folytatta számadását Szabó Lőrinc — a filológiai munka természete szabta meg: össze kellett rakni az egymástól esetleg ötven és száz lapnyira, idegen töredékek közé keveredett kéziratokat és foszlányokat, órákig betűzni elhalványult, kusza vagy szakadt írásokat, néhol gyorsírásos jegyzeteket fejteni, a

változatokból és hézagokból, a biztos szavakhoz és sorokhoz ragaszkodva, vagy éppen ellenükre, megkeresni a bizonytalan értelmét és azt a logikai kapcsolatot, amelyet a halott költőben tíz-húsz évvel ezelőtt az élmény ködös, de élő érzelmi egysége pótol, kirostálni a megjelent versek egy-egy sorát vagy fél sorát, a műfordítói töredékeket, lehetőleg teljes kéziratot készíteni arról, ami néha már inkább mondható rejtvénynek, mint kéziratnak, és rendezni és minden lépést igazolni..."

Aligha kell bizonyítani, hogy ezt a munkát senki ilyen színvonalon nem tudta volna elvégezni, mint Szabó Lőrinc. Háromszoros előnnyel bárki másnál. Úgyis mint egyenrangú költőtárs; mint ugyanazt a régi, Gabelsberger-Markovits-féle gyorsírást használó újságíró kolléga; mint jórészt azonos munka- és baráti körben csaknem egy évtizeden át együttes élményeket átélt barát.

„Ahogy a feltáruló anyag nőtt, úgy járt egyre növekvő örömmel ez a lélekidéző munka, ez az eredeti megbízás keretét kiszélesítő tisztelgés a halott barát előtt, aki most még egyszer megszólalt a némaságból” — írta Szabó Lőrinc. Így született meg a gyűjteményes kiadás számára a négy kötet mellé az ötödik: a könyvben vagy még sehogy ki nem adott költemények és töredékek. Tisztában volt vele, hogy ez sem tekinthető teljesnek.

A hiányzók összegyűjtése — mutat rá — filológusok évtizedes kollektív munkájának a feladata. „Egy nagy költő teljes munkássága csak igen lassan záródik le — állapítja meg. — Ez a mostani kiadás aránylag rövid idő alatt, de úgy készült, hogy alapja lehessen a Tóth Árpád-filológiának.” A kötet e fôadatának pontosan megfelelt.

Kardos Lászlónak a kritikai kiadásban közölt számadása szerint Szabó Lőrinc kiadását még ötezer sorral sikerült megszaporitaniuk. Tóth Árpád négy eredeti kötetében 165 vers szerepelt, 5109 sor terjedelemben. Szabó Lőrinc kiadásában már 304 vers 7337 sorral; a kritikai kiadásban 450 vers vált közkinccsé 12 535 sorban. Ámde az újabbak zömét azok a tréfás hírlapi versezetek adják, amelyeket a költő 1912–13-ban írt a *Debreceni Nagy Újságba*, valamint további zsengek, töredékek, rögtönzések és változatok. Ezeket Szabó Lőrinc tudatosan mellőzte: „elhagytam — úgymond — a debreceni újságíróévek sok komolyan alig említhető verskrokiját”. Minthogy nem kritikai kiadást szerkesztett, ez érthető is. Mutatóban azonban egyet közölt (*A Reményhez*, 1912), mert ebben a későbbi *Április* (1918) hangjának megelôlegezését érezte.

Az sem róható föl Szabó Lőrincnek, hogy a Horthy-korszak kellős közepén mellőzte Tóth Árpádnak a proletárforradalmat köszöntő *Az új Isten* című versét is. De érdekes: megadta pontos lelôhelyét (*Nyugat*, 1919. április 1.).

„A Szabó Lőrinc által feltárt szövegeket, amelyeknek kéziratai lappanganak vagy megsemmisültek, kiadásunkban kéziratananyagként kezeltük” — írta Kardos László (*uo.*).

Amennyire jelentéktelennek ítélte Szabó Lőrinc Tóth Árpád ifjúkori bûkverseit, annyira fontosnak tartotta a kísérleteket, töredékeket. „Seregével van köztük — írta — egészen elsôrangú lelet, s talán egy sincs, amely ne volna értékes valamilyen mûvészi, formai, munkamódszeri, lélektani vagy életrajzi szempontból. A töredékek sokszor árulôbban megmutatják a költő világát, mint egy-egy kész alkotás, és azonkívül, hogy szépek, új vonásokat is rajzolnak Tóth Árpád szellemi képébe. Összhatásuk emberileg és mûvészileg megrendítô: mennyi ragyogás és mennyi rom!”

A töredékek földolgozásának módszerérôl így számolt be: „A jegyzetek minden darabról megmondják, hogy honnan vettem. A töredékekben csak a költő beszél. Érthetetlen soroknak vagy szavaknak variánsok alapján elképzelt legjobb kiegészítése vagy elhelyezése során a költő mûhelytitkok ismerete segített. Ahol a kézirat vagy egyes részei túlságosan szétszórta, összefüggéstelen roncok voltak, ott a valószínű vagy lehetséges szerkezet vázának felépítésénél néhol kipontozással próbáltam segíteni, és az intuíciora bíztam magamat a filológiai önkény természetes lelkiismereti határai között.” Ha a mai textológusnak netán aggályai volnának ezzel az eljárással szemben, azt kell ellene vetnünk, hogy Szabó Lőrincnél különbül ô sem birkózhatott volna meg e fôlattal. Amint hogy a kritikai kiadás sem tehetett mást, mint elfogadta a költőtárs emendációit.

Ezekrôl gondos filológusként, ahogyan a kritikai kiadás megkívánja, számot is ad: „Szükség esetén jegyzetben utalok eljárásomra; különösen nehéz esetekben azonban csak hosszas fejtegetés tudná feltárni a megoldás minden magyarázatát.” „Ugyancsak jegy-

zet kíséri azokat az itt-ott esetleg előforduló szövegváltoztatásokat, amelyek túlmennek a központosítás hibáinak javításán.

A bevált gyakorlat szerint címnek legtöbbször a verskezdő szavakat használta. A kritikai kiadás ebben is követte: címeit átvette, az újabbaknak ehhez hasonlóan adott címet.

A hagyatéki anyagot Szabó Lőrinc magától értődő természetességgel időrendben adja: „A sorrend az ifjúkori költeményektől, az egyetemi évek néhány szerényebb igényű darabjától indul, s az érett esztendőök hagyatékában, lazán követve a hangulati fejlődés és az idő menetét, a vég felé halad.”

Babits óhaja szerint a versek ajánlásait a jegyzetben egy füst alatt sorolta föl.

Tóth Árpád első, megalapozó textológusa tehát Szabó Lőrinc volt. Teljesítménye nélkül csonkán ismernénk költőtársának klasszikus életművét. Ahogyan műfordításait is, hiszen ezeknek a gyűjteményét Szintén Szabó Lőrinc szerkesztette (1942).

Önmaga textológusa

Németh László volt arról híres, hogy műveinek értelmezését nem bízta másra: ő maga végezte el. Életműsorozatában egy-egy műve előtt elmondta a mű keletkezéstörténetét, elhelyezte életművének folyamatában, magyarázta, megvédte. Még az életműkiadás egy-egy kötetének fülszövegét sem volt rest ugyanilyen lelki kényszerből maga írni. Babits is úgyszólván tollba mondta néhány versének születési körülményeit, lélektani hátterét Szabó Lőrincnek: pontosabban ceruzába, mert az ifjú költőtárs gyorsírással jegyezte föl őket. Barátjának, Szilasi Vilmosnak viszont szó szerint diktálta Babits az első három verseskötetében megjelent versek hasonló tudnivalóit (Gál István, *Babits egyes verseinek keletkezéséről*. It 1975. 443–462.).

Szabó Lőrinc maga is meglehetősen tudatossággal igyekezett gondoskodni életművének hiteles átörökítéséről, minél hűbb értelmezéséről. *Válogatott versei*-nek (1956) kötetét Gál Istvánnak a fordítás reményében úgy ajándékozta, hogy megjelölte benne a neki kedves, sőt legkedvesebb költeményeit. A kedveseket gondolatjellel, a még kedvesebbeket, a legfontosabbnak ítéleteket csillaggal is (Gál István, *Szabó Lőrinc legkedvesebb saját versei egy angol nyelvű antológia számára*. *Filológiai Közlöny*, 1964. 419–420)

Am alighanem egyedül áll a magyar líra történetében, hogy egy költő valamennyi kötetben megjelent versének prózában is megadja magyarázatát. Ez a meglepő textológiai újdonság is Szabó Lőrinc nevéhez fűződik. Kevéssel halála előtt, 1957 nyarán, valamely ismeretlennek maradt „íródeáknak” tollba mondta a verseihez fűződő emlékeit (*Vers és valóság*). Egy megjegyzéséből kiderül, hogy nem a saját lakásán, hanem talán éppen az íródeákén.

Sok-sok érdekes tanulság kínálkozik ezekből a páratlan vallomásokból. Egy részük módosítja majd a kutatás néhány föltételezését, állítását, egy-egy vers értelmezését. Am meglepő, hogy olykor költője sem emlékezett már, kiről vagy kihez írta egyik-másik versét. Az az őszinte leleplezés is meghat, hogy nemegyszer önkritikusan elismerte, eltűlozta egy-egy élményét. Különösen a szerelmi verseiben tobzódó „poligám őrjöngését”, „eszeveszett pánerotizmusát” bírálta most józanul. Bár azt is többször szóvá tette, hogy a költő szükségképpen mindig túloz kissé. Tanulságos lehet az is, „a hamis tudat” bizonyos változata, hogy Szabó Lőrinc maga nem ugyanazt a versét tartotta nagyra, mint az irodalomtörténetési kritika. Ennek jellemző példáját emeli ki Domokos Mátyás, amikor a Rába Györgytől (i. m. 64.) „kivételes, hibátlan remeknek” minősített, a teljes világot, igazi mikrokozmoszt egybesűrítő költeményéről (*A földvári mólón*, 1948) szólva csak földvári időzéseit sorolta föl, meg a hullámoknak kedvenc stopperórájával mért tartamát tartotta fontosnak. „Annak a fantasztikus varázsnak a magyarázatával, amely ebből a versből is ered, adós marad a költő” (*En és a világ*. *Tiszatáj*, 1991. 4. sz. 45.).

Szűkebben textológiai észrevételek is jelentősek, s bizonyára a majdani kritikai kiadásban jól kamatoztathatók. Így pl. az öncenzúra kitűnő példája *A huszonhatodik év Utóhangjának Úgy legyen!* című szonettja. Idő tekintetében — szól Szabó Lőrinc magyarázata — a legutolsó vers, melyet Erzsikéről írtam. 1956 végén, már nyomtatás alatt, módosítanom

kellett rajta valamicskét. Az első nyomdai korrekcióra példányában még az őszi-téli változat olvasható; az első sor második fele eredetileg így hangzott volna: *Tipró tanktömeg.*” A végleges szöveg így szól: „*Felcsapó hit, láng. Omlás, rémület.*” Erre Domokos Máttyás is tanú: 1957 májusában, amikor fölkereste a költőt, látta az eredeti kéziratot (*Beszélő tájak és házak*. Szerk. Hatvany Lajos. 1989. 745.).

Ugyancsak az 1956-i népfölkeléssel függ össze a Kabdebó Lóránttól először a *Magyar Nemzet* 1990. január 31-i számában, majd a *Vers és valóság*-ban közzétett három költeményből álló, eddig a hagyatékban rejtekező *Meglepetések* című ciklus. Első darabja a forradalom előszelének érzetét tolmácsolja (*Gyanútlan vers október 15-én*), a második 23-a után valamikor születhetett (*Egy hét múlva*), a harmadik az utóvédharcot tükrözi (*December közepe*). A legjelentősebb, a középső — címével ellentétben — nem születhetett 23-án, csak néhány nappal később. E nap estéjén ugyanis Szabó Lőrinc Illyés Gyulával Miskolcon szerepelt: estjé a költőbarát, a nyáron megjelent összegyűjtött versek bevezetőjének írója nyitotta meg. A pesti eseményeknek, a Sztálin-szobor ledöntésének híre csak egy-két nappal később érhetett Miskolcra. De a textológiai különlegességet a 4. szakasz két utolsó sora nyújtja. Ez a két sor ugyanis (*És nem volt többé szégyen az, / hogy a magyar nép fia vagy*) a kézíraton nem Szabó Lőrinc, hanem Illyés Gyula kezétől származik. A versszakot Szabó Lőrinc bekeretezte, és melléje írta: „Sz. L. + I. Gy.”

Egyébként Illyés Gyula is ekkor vetette papírra — fejből — 1950-ben írott *Egy mondat a zsarnokságról* című versét, hogy az *Irodalmi Újság* emlékezetes november 2-ai száma közölhesse. Az emlékezet természetes korlátozottsága az oka, hogy ez a változat 17 sorral kevesebb az eredetinel, amely a költő válogatott verseinek 1971-ben Zágrábban kiadott magyar és horvát nyelvű kiadásában jelent meg teljesen, kereken kétszáz sorral (vö. Péter László, *Párhuzamos verselemzés. Tiszatáj*, 1987. 5. sz.).

Ismét irodalomtörténeti kuriózum a *Tücsökzené*-ből kihagyott *A halott barát* című versnek különös története. A vers Szerb Antalról szól. „Szívélyes viszonyban voltunk mindig, ő nagy tiszteletet mutatott irántam, a feleségével pedig afféle enyhén udvarias-kötekedő kapcsolatban álltunk, sokszor kirándultunk, vacsoráztunk társaságban, Nagyklárával együtt.” (*Vers és valóság*, 2: 198.). Szerb Antalné Budapest fölszabadulása után elmondta a költőnek, hogy férje 1944 őszén úgy nyilatkozott: Szabó Lőrincet nem engedné bántani. Ez a gesztus a költőt hálára indította: „Az elképzelt jelenetet megírtam, még kissé sajnálva is, hogy például Sárköziről, akit sokkal jobban szerettem, nem írtam, s íme, ez a másik egy kis helyzetrajzban portrét kap.”

Amikor azonban Szabó Lőrinc megmutatta versének kéziratát az özvegynek, Szerb Antalné zavarba jött, és félreértést emlegetett. Szerb Antal — idézte most — csak azt mondta: ha Szabó Lőrincet akasztanák, ő az utolsó pillanatban elválná a kötelét. „Hát ez szép és nemes ugyan — mondta tollba az írődeáknak a költő élete végén visszaemlékezve —, de nemigen válthat ki az emberből egy hálaverset.” Szabó Lőrinc Szerb Antalné magatartását az akkor ellene szított közhangulattól való féltéssel magyarázta. Mindenesetre a *Tücsökzene* kiadásával kapcsolatban kifejezte elégedetlenségét, mert — úgymond — ha más világ volna, sok egyebet is beillesztene e kötetébe, de leszögezte: „Van azonban máris egy darab, amelyet kihagytam az egészből. Azért, mert létrejött és az egész beillesztés félreértésen — hogy ne megtévesztést mondjak — alapult. *Itt is tiltakozom az ellen, hogy valaha ezt a 18 sort beillesszék. Sőt, hogy egyáltalán a műveim közé számítsák!*” (uo.).

E két utolsó mondatot alá is húzta, s Kabdebó Lóránt ennek megfelelően dőltén is szedette. *A halott barát*-ot azonban, ajánlásával (Szerb Antalnénak) *A Tücsökzené*-ből kihagyott versek főcímmel — közzétette. Helyesen.

Szabó Lőrincen is beteljesedett a „textológiai végzet”: amit ő maga nem semmisített meg, azt az utókornak már nincs joga eltüntetni az életműből. Ahogy Babits írta: „A nagy költőnek minden furcsasága, minden betűje szent...” (i. m. 1: 671.)